
Nadere Reformasie, katekisasie en Abraham Faure se katekiese-aantekeninge (1733)

Andries Raath
Navorsingsgenoot
Departement Geskiedenis
Universiteit van die Vrystaat
raatha@ufs.ac.za

Abstract

Closer Reformation, catechesis and Abraham Faure's catechism notes (1733)

Abraham Faure's (1717-1811) catechism notes were compiled whilst he was attending confirmation classes in order to be examined for his confession of faith and to assist his father with the catechesis of younger children. These notes consisted of three components: the first part deals with the Scriptural proofs in support of Hero Siberma's commentary on the Heidelberg Catechism; part two lists Scriptural texts for diverse purposes, and part three quotes the texts in support of answers to Jacobus Borstius' questions in his widely used catechism book for younger children. Faure's notes are historically and theologically contextualised, the nature of the theological-didactic aims of the catechesis considered and critically analysed.

Opsomming

Abraham Faure (1717-1811) se kategese-aantekeninge is saamgestel terwyl hy sy finale kategetiese onderrig deurloop het met die oog op aflegging van geloofsbelydenis asook om sy vader met die oog op die kategetiese onderrig van kleiner kinders behulpsaam te wees. Dié notas bevat drie komponente: deel een handel oor die Skrifbewyse ter ondersteuning van Hero Sibersma se kommentaar op die Heidelbergse Kategismus; deel twee bevat 'n lys van Skriftekste vir diverse geleenthede, en deel drie bevat die Skriftekste ter ondersteuning van die antwoorde in Jacobus Borstius se bekende vraeboek vir kleiner kinders. Faure se aantekeninge word histories en teologies gekontekstualiseer, die didaktiese oogmerke daarvan oorweeg en krities geanaliseer.

1. Inleiding

Abraham Faure (1717-1811), seun van die stamvader, pen in 1733 sy katkisasie-aantekeninge neer. Dié skryfwerk was waarskynlik die produk van sy belydenis-kategese en die hulp wat hy sy vader met die katkisasie van die jonger kinders in die skool te Stellenbosch verleen het. Faure se aantekeninge beslaan 48 ongepagineerde handgeskrewe bladsye met die opskrif "Bewyzstukken van de vragen en antwoorden van Hero Sibersma, den 21sten Meij Ao. 1733". Die teks bestaan uit drie dele. Deel een dra die titel: "'t Beginzels der Leere Christi", terwyl die tweede deel as opskrif het: "Eenige Schriftuúr plaatsen uijt 't Oude en Nieuwe Testament", en deel drie: "Eenige bewijsstukken, van de kinderen vrage door Jacobus Borstius". Dié aantekeninge is waarskynlik saamgestel vir doeleindes van sy persoonlike godsdiensonderrig en wanneer Abraham sy vader – drie jaar voor laasgenoemde se aftrede – met die kategetiese onderrig van jonger kinders in die skool bygestaan het. Die aantekeninge oor Sibersma se werk was waarskynlik vir die ouer kinders bedoel, terwyl die teksverwysings met verwysing na Bortsius se vraeboekie vir die onderrig van jonger kinders gebruik is. Die werk van Sibersma was sy *Fontein des heils, aangewesen in den Heijdelbergesen Catechismus, nader geopend uit de Schriften, om een suivere troost te scheppen in leven en sterven ...* (eerste druk 1694). Borstius se vraeboekie was sy *Eenige korte vragen voor de kleyne kinderen* (eerste uitgawe ca. 1661).

Beide werke val in die kategorie van literatuur wat beoog het om die gereformeerde leer vir alle lae van die bevolking toeganklik te maak. Jonathan Neil Gertsner beklemtoon die belangrike bydrae wat die geformeerde tradisie in dié verband gelewer het: “The Dutch Reformed tradition excelled in this area, producing a myriad of books on the level of a general reader which followed the basic loci of systematic theology.”¹ Vanweë die hoë vlakke van geletterdheid in Nederland, was dié teologiese werke vir die lesers oor die algemeen toeganklik. Kommentare op die Heidelbergse Kategismus en ander kategetiese werke gerig op die jeug, was bygevolg teologies meer kompleks as soortgelyke literatuur in Lutherse en Rooms-Katolieke kringe. Reeds die Konvent van Wezel (1568), die eerste sinode van die Nederlandse Gereformeerde Kerk, het van ouderlinge vereis om op besoek aan ouers seker te maak dat hul kinders die katekisasie-klasse bywoon en gereeld aan die huisgodsdienste deelneem.² Van predikante is verwag om te verseker dat die Kategismus op die harte van kinders gedruk word.³ Reeds vanaf die vestiging van die Kaapse verversingspos, is die gebruik van die Heidelbergse Kategismus ter geestelike versorging van die ingesetenes beklemtoon.⁴ Ander katekisasie-boeke het dieselfde oogmerk nagestreef: “Other works on the Catechism were intended for giving young people instruction in the Catechism. These generally followed a question and answer form in the discussion of each question and answer. Both types of catechism commentaries were geared for the general public.”⁵

In hierdie bydrae word gefokus op die wending wat die Nadere Reformasie vanaf die middel van die sewentiende eeu in die kategetiese-literatuur tot gevolg had, die historiese en teologiese kontekstualisering van Faure se aantekeninge, die inslag van Sibersma en Borstius se kategetiese onderrigwerke en ’n kritiese beoordeling daarvan. Vir dié doel word kortliks op beide outeurs se bydrae tot die Nadere Reformasie-literatuur gelet, die Coccejaanse en Voetiaanse inslag van die onderskeie werke bespreek en die rol wat die werke van dié outeurs in die kategetiese onderrig te Stellenbosch sou speel.

-
- 1 J.N. Gerstner, *The thousand generation covenant*. Leiden / New York: E.J. Brill, 1991, p. 114.
 - 2 Hoofstukke III, art. iii en IV in *Kerkelyk Handboekje*. Kampen: G. Ph. Salsman, 1873.
 - 3 Hoofstuk III.
 - 4 C. Spoelstra, *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika*. Dl. 1. Amsterdam / Kaapstad: HAUM, 1906, p. 3.
 - 5 Gerstner, *Thousand generation covenant*, p. 115.

2. Kategetiese onderrig tydens die Reformasie en Nadere Reformasie

2.1 Dogmatiese vertrekpunte

2.1.1 Die sintetiese metode van die Reformasie

Die Reformatoriese dogmatiek was anti-Aristotelies van aard en is gekenmerk deur die eenvoudige en praktiese uiteensetting daarvan. Philip Melanchthon (1497-1560) en Johannes Calvyn (1509-1564) se dogmatologiese uiteensettings het besondere invloed gehad. Melanchthon se *Loci*, wat in 1521 verskyn het, spruit voort uit sy kommentaar op Paulus se brief aan die Romeine.⁶ Dit is prakties van inslag, bevat slegs antropologiese en soterologiese afdelings – veral dié van sonde en genade, wet en evangelie – en wy geen bespreking aan die objektiewe dogmata van God, die Triniteit, skepping, vleeswording en voldoening nie. Onder invloed van die sintetiese metodiek, brei Melanchthon sy werk uit deur die uiteensetting met God te begin en vervolgens die werke van God in natuur en genade te bespreek. Hoewel sinteties van inslag, behou dit die karakter van 'n reeks *Loci*.⁷

In Calvyn se *Institusie* kry sy dogmatiese uiteensetting 'n meer sistematiese vorm. Die 1559-uitgawe bevat vier boeke: onderskeidelik oor die kennis van God as Skepper, as Verlosser, as Heiligmaker en die laaste boek oor die uitwendige genademiddele. Die eerste boek behandel ook die bronne van die Godskennis en die leer van die Drie-eenheid. Die kosmologie en antropologie word oor die eerste en tweede boeke versprei. Die derde boek bevat behalwe die soteriologie ook verskeie etiese hoofstukke, bykomend tot die leer van die uitverkiesing en die opstanding.⁸ Hoewel Calvyn se uitgangspunt teologies is, handhaaf hy nie 'n abstrakte Godsbegrip nie, maar handel hy oor God se openbaring aan die mens uit die natuur en die Skrif.⁹

6 Kyk H. Engeland (Red.), "Loci communes rerum theologicarum seu hypotyposes theologicae", in: P. Melanchthon, *Werke*. Dl. 2 (eerste deel). Güttersloh: C. Bertelsmann Verlag, 1952, p. 1.

7 H. Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1. Kampen: J.H. Kok, 1906, p. 90.

8 J. Calvyn, *Institusie van die Christelike godsdiens* (1559). Die. 1-4. Vert. deur H.W. Simpson. Potchefstroom: PU vir CHO, 1987. Calvyn het reeds in die eerste uitgawe 'n uiteensetting van die Geloofsbelijdenis ingesluit (kyk J. Calvyn, *Institusie van die Christelike godsdiens* (1536). Vert. deur H.W. Simpson. Potchefstroom: PU vir CHO, 1980, p. 120 e.v.).

9 Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1, p. 90.

Die sintetiese indeling van Melanchthon en Calvyn is deur latere Lutherse en gereformeerde teoloë nagevolg omdat dit die minste aanleiding vir aprioriese spekulاسie bied en vanaf die mees elementêre *principia* na die meer komplekse teologiese begrippe beweeg. Lutherane soos Martin Chemnitz (1522-1586), Leonard Hutter (1563-1610) en Paul Gerhard (1607-1676) het dié benadering gehandhaaf, terwyl gereformeerdes soos Zacharias Ursinus (1534-1583) en G. Amesius (1576-1633) dieselfde metodiek gevolg het¹⁰ – ’n metodiek wat deur J.H. Alsted (1588-1638) beskryf is as uitgaande van God as Oorsprong, via die handelinge van God in die tyd in skepping en verlossing tot die daad van die ewige verheerliking.¹¹ Metterwoon ontvang dié benadering ’n eksplisiet-skolastieke inslag en in die loop van die sewentiende eeu word die samehang met die geloof al hoe minder aan die orde gestel. Ten spyte van die geleidelike vervanging van die sintetiese benadering, het laasgenoemde onder Nadere Reformasie-teoloë ’n beduidende aanhang behou. Die leerboekies van Guiljelmus Saldenus (1627-1694), Jacobus Borstius (1612-1680) en Johannes d’ Outrein (1662-1722) kan tot dié genre gereken word.¹² Veral Abraham Hellenbroek (1658-1731) se *Het Voorbeeld* (1706) het vanweë die groot invloed daarvan die sinteties-gestruktureerde leerroete ’n vaste plek in die kategeese gegee.¹³

2.1.2 Die oorgang na die analitiese benadering

In die Lutherse teologiese tradisie volg Georg Calixtus (1586-1656) in sy *Epitome theologiae* (1619) ’n analitiese indeling. In deel een van sy dogmatiek handel Calixtus met die doel en bestemming van die mens. Die tweede deel handel oor God, engele, die mens en sonde. Deel drie bevat die bespreking oor die uitverkiesing, vleeswording, Christus, regverdigmaking, die Woord, sakramente ensovoorts.¹⁴

Die verskuiwing vanaf ’n teologiese na ’n antropologiese invalshoek, tree in gereformeerde kaders by Johannes Coccejus (1609-1696) in sy *Systema doctrinae de foedere et testamento Dei* (1648) na vore. Die verbondsbegrip by Coccejus was nie nuut nie – dit het immers

10 Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1, pp. 90-91.

11 W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*. Amsterdam:: Buijten & Schipperheijn, 1986, p. 280.

12 Verboom, *De catechese*, p. 281.

13 Verboom, *De catechese*, p. 281.

14 Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1, p. 92.

reeds by Huldrych Zwingli (1484-1531) en Calvin voorgekom en is deur Heinrich Bullinger (1504-1575), Caspar Olevianus (1536-1587) en Johannes Cloppenburch (1592-1652) ontwikkel. Van 'n nuwe benadering was daar sprake vir sover Johannes Coccejus (1609-1669) die dogmatiese stof vanuit dié vertrekpunt indeel en beoog om 'n méér Bybels-teologiese en anti-skolastieke dogmatiek aan te bied en om in die rangskikking van die stof die historiese orde van die bedeling van die verbond te volg. Coccejus se verbondsbenadering bring verskeie knelpunte na vore: eerstens word die onderskeie bedelings van die verbond dermate onderskei dat die eenheid daarvan in die gedrang kom; die hele geskiedenis van die genadeverbond word as 'n afskaffing van die werkverbond beskou wat die krag en werking van laasgenoemde verlore laat gaan; die vertrekpunt word nie teologies in God geneem nie, maar in die verbond tussen God en mens; die grens tussen die geskiedenis van die openbaring en die dogmatiek word uitgewis met gevolglike verskraling van laasgenoemde en die onderskeie bedelinge van die verbond word oordryf.¹⁵ Desnieteenstaande het Coccejus se benadering toegewyde navolgers in onder andere Johannes d' Outrein (1662-1722) en Hero Sibersma (1644-1728) gevind, wat dié benadering ook in hul kommentaar op die Heidelbergse Kategismus van toepassing gemaak het.

2.2 *Kategetiese onderrig tydens die Reformasie en die Nadere Reformasie*

2.2.1 *Kategetiese onderrig tydens die Reformasie*

Kategetiese onderrig in die huisgesin, kerk en skool was 'n belangrike uitvloeisel van die Reformasie. Dié onderrig het prakties gestalte gekry deur die onderlinge medewerking van gesin, skool en kerk in die kategetiese onderrigproses. Die gesinskategese het berus op die idee dat kinders by die verbond ingesluit is, dat ouers tot taak het die onderrig van hul kinders in die gawes en verpligtinge van die verbond en dat die belangrikste dele van die kategese uit memorisering van die hoofaspekte van die kategetiese stof bestaan.¹⁶ Kategetiese materiaal is met die oog daarop saamgestel sodat kinders deur die vraag- en antwoordmetode die geloofswaarhede kon baasraak. Die kategetiese rol van die skole was eng verbind aan die kategetiese onderrig in die kerk. Skoolordonnansies is dikwels in kerkordonnansies vervat en in

15 Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1, p. 94.

16 Verboom, *De catechese*, p. 339.

skole van Reformatoriese inslag het die kategese 'n selfstandige vak in die kurrikulum geword. Die onderrigmetodiek het gekonsentreer op die memorisering, verduideliking en die resitasie van die hoofdele van die kategese. Benewens handboeke, wat met die oog op dié metodiek opgestel is, is kategetiese onderrig gekoppel aan leeslesse vir jonger kinders.¹⁷ Soos die gesinskategese, het die kerklike kategetiese onderrig die verbond as vertrekpunt geneem met die oog daarop om geloofskennis aan die kinders in die kerk oor te dra.

Die ontwikkeling van die kategetiese onderrig in die Nederlandse Gereformeerde Kerk het 'n belangrike rol aan ouers by die kategetiese onderrig toegeken. In dié verband is ouers deur die Kerk daartoe aangemoedig. Deur middel van skoolkategorie het die Kerk gepoog om die beginsels van die gereformeerde leer by die kerkvolk te verstewig. Deur middel van skoolordonnansies en die aanwysing van onderwysers het die Kerk invloed in die skool uitgeoefen. Die Nasionale Sinode van Dordrecht (1618-1619) het in dié verband besluit dat kategese-klasse twee keer per week gehou moes word. Voorts is die band tussen skool en Kerk verstewig deur die twee-weeklikse kerklike inspeksie van die skoolonderrig en die resitasie van die artikels van die kategismus.¹⁸

Die oudste vorm van kerklike kategese in Nederland is die kategismusprediking. Dit was spesifiek gerig op die kinders, wat ook die vrae en antwoorde van die Kategismus tydens kerkdienste moes resiteer.¹⁹ Sedert die tweede helfte van die sewentiende-eeu het die Kategismusprediking 'n gereelde kerklike instelling geword.²⁰ Benewens die Kategismusprediking is spesiale kategese vir kinders ingestel. Dit het meestal op Sondagmiddae geskied. Later is dit na weksdae verskuif. Die vroegste onderrigbronne was die *Cort Ondersoeck* (1553) van Marten Micron (1523-1559); die *Catechismus* (1592) van Marnix van Sint Aldegonde (1540-1598) en die *Kort Begrip* (1608) van Hermanus Faukelius (ca. 1560-1625), opgestel as 'n samevatting van die Heidelbergse Kategismus (1563). Later is kleiner vraeboekies van Jacobus Borstius (1612-1680) en Abraham Hellenbroek (1658-1731) gebruik. Die kerklike kategese was gerig op

17 Verboom, *De catechese*, p. 339.

18 Verboom, *De catechese*, pp. 108-109.

19 Vir dié praktyk in die agttiende-eeu aan die Kaap kyk C. Spoelstra, *Bouwstoffen*. Dl. 2, pp. 471, 611.

20 Verboom, *De catechese*, p. 112 e.v.

die voorbereiding van die katkisant vir toelating tot volle lidmaatskap van die Kerk deur openbare aflegging van belydenis van geloof. Aanvanklik het aflegging van belydenis op veertienjarige ouderdom geskied, later het dit op agttienjarige ouderdom plaasgevind. Na deeglike ondersoek en aflegging van belydenis van geloof, kon die nuwe belydende lidmate aan die Nagmaalstafel aansit. Aflegging van belydenis het dikwels tussen Nagmaalsgeleenthede plaasgevind. As handleiding is Faulkelius se *Kort begrip* gebruik, later vervang deur Hellenbroek se *Voorbeeld der Goddelijke Waarheden voor eenvoudigen, die zich bereiden tot de belijdenisse des geloofs* (1706).

Die teologies-didaktiese oogmerke van die kategeese was gerig op kennis van God en die hernuwing van die menslike lewe as uitvloeisel van dié kennis. Ingevolge die Reformatoriese benadering was kategetiese onderrig 'n omvattende onderrig-aktiwiteit ingevolge waarvan die katkisant op grond van die doop aan die hand van die doelwitte van die kategetiese onderrig begelei is. Deur vrae en antwoorde oor die kategetiese stof, moes die katkisant die leerstof bemeester – 'n benadering wat Verboom as “pneumatologiese sinkronisasie” beskryf.²¹ Voorts was die kategetiese onderrig van die Reformasie primêr gefokus op die kind. Die kognitiewe, affektiewe en aktiewe elemente daarvan is met die oog op kategeese as 'n pedagogiese eenheid hanteer. Voorts was Bybelonderrig wat deur middel van die kategetiese onderrig geskied het, hoofsaaklik van kerugmatiese en leerstellige aard.²² Die verskyning van Faulkelius se *Kort Begrip* (1706) het voorsien in die behoefte aan 'n praktiese handleiding om dié didaktiese oogmerke van die kategeese te verwesenlik.

2.2.2 *Kategetiese onderrig tydens die Nadere Reformasie*

Al was die Nadere Reformasie konfessioneel van aard, was dit nie 'n teologiese beweging nie. Volgens Op 't Hof verteenwoordig dit die totaal van uitinge van 'n bepaalde vroomheidstrewes.²³ As gereformeerde vroomheidsbeweging was dit 'n historiese verskynsel wat aan die hand van die algemene historiese metodiek ondersoek moet word en nie tot 'n dogma-historiese verskynsel beperk moet wees nie. Gevolglik is die komplimentêre toepassing van die algemeen-

21 Verboom, *De catechese*, p. 342.

22 Verboom, *De catechese*, p. 344.

23 W.J. op 't Hof, “Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst”, in *Documentatieblad Nadere Reformatie*, 18(1) (1994), pp 1-50, op pp. 48-49.

historiese en die dogma-historiese metodiek by bestudering van aspekte van die Nadere Reformasie van deurslaggewende belang. Dit doen nie afbreuk aan die feit nie dat die dogmahistoriese tipering van individuele skrywers binne die Nadere Reformasie belangrik is, vanweë die identifisering van spesifieke vroomheidsaspekte binne dié beweging:

Juist op het gebied van de vroomheid komt openbaar hoe onmisbaar kennis van de theologiegeschiedenis is. Immers remonstranten, doopsgezinden en allerlei sectariërs legden dezelfde nadruk op het leven. Wanneer van historische personen niet eerst de dogmatische bloedgroep wordt bepaald, kunnen de mees wonderlijke vergissingen worden begaan.²⁴

Ten einde mistastinge in die kaders van Nadere Reformasie-studie te vermy, moet eerstens die onderlinge verskille tussen eksponente van die gereformeerde piëtisme binne die kaders van die Nadere Reformasie in aanmerking geneem word. Tweedens dui onderlinge variasie tussen skrywers nie noodwendig op materiële verskille nie, maar spruit dikwels uit verskil in klem, “variërende omstandigheden en fronten”²⁵ – mistastinge wat veelal uit beperkte dogma-historiese benaderings spruit.²⁶ Derdens moet die historiese konteks van die nadere Reformasie as deel van ’n breër piëtistiese beweging in Wes-Europa in aanmerking geneem word.

Vir doeleindes van hierdie artikel kan die Nadere Reformasie beskryf word as ’n piëtistiese stroming in Nederlands-protestantse kringe wat teen heersende kerklike misstande gerig was, die verdieping van Reformasiebeginsels bepleit het, met profetiese ywer die belewenis van die gereformeerde belydenis bevorder en ’n toegewyde vroomheidslewe voorgestaan het.²⁷ Veelal het persoonlike lewensheiliging en die piëtistiese klem op persoonlike vroomheid onderlinge kofessionele verskille tussen piëtistiese skrywers oorskadu – selfs oor kerkgrense heen. Bygevolg is onderlinge dogmatiese verskille tussen Lutherse piëtiste, Engels-Skotse puriteine en Nederlandse gereformeerde piëtiste ter wille van die beklemtoning van individuele vroomheid en

24 Op ’t Hof, “Studie der Nadere Reformatie”, p. 50.

25 Op ’t Hof, “Studie der Nadere Reformatie”, p. 50.

26 Op ’t Hof, “Studie der Nadere Reformatie”, p. 50.

27 L.F. Groenendijk, *De Nadere Reformatie van het huisgezin*. Dordrecht: J.P. van Tol, 1984, p. 21, verklaar van dié beweging: “De Nadere Reformatie was een deurlopend protest tegen en demasqué van allerlei vormen en gradaties van pseudo-vroomheid. Men accepteerde slechts die vroomheid die voortkwam uit een geheiligd hart.”

lewensheiliging agterweë gelaat met die gepaardgaande vervaging van dogmatiese verskille tussen Protestantse outeurs uit dié drie tradisies. Op die terrein van die Nederlandse piëtistiese himnodie het J.H. Loskiel by die samestelling van sy gesangebundel in 1773 byvoorbeeld die Luthers-Morawiese piëtisme vir Nederlandse piëtiste toeganklik gemaak. Jacobus Koelman (1632-1695) se godsdiens-opvoedkundige werk *Twintig Zonderlinge Exempelen, Van vroeg-bekeerde, en jong-stervende kinderen, die heerlijke blijken van genade en godzaligheidt verтоonden in haar leven, en doodt* (1679) was op sy beurt grootliks op die puritein James Janeway (ca. 1636-1674) se *A token for children: being an extract account of the conversion, holy and exemplary lives, and joyful deaths, of several young children* (1671) gebaseer.

Binne die kaders van die Nadere Reformasie het die middel van die sewentiende-eeu die stryd tussen die volgelingen van Johannes Coccejus (1603-1669) en Gisbertus Voetius (1589-1676) ingelui.²⁸ Vir bykans 'n eeu sou die gereformeerde protestantisme oor die botsende standpunte van Coccejus en Voetius skerp verdeel wees. Voetius en sy navolgers te Utrecht had ernstige vrese dat Coccejus se standpunte oor die Sabbat tot ontheiliging van die dag van die Here sou lei; dat Coccejus se verbondsmatige teologie die gereformeerde leer kon ondermyn; dat sy tipies-allegoriese Skrifverklaring die gereformeerde interpretasie van die Woord kon skaad en dat sy dispensasionele onderskeid tussen die Ou en Nuwe Verbond die eenheid van die Skrif kon ondermyn. Voetius het gewag gemaak van die Coccejaanse "leugenachtige en gevaarlike uitlegkunde" van die Leidense geleerde, terwyl die Groningse hoogleraar Maresius hom as 'n "gevaarlijken nieuwigheidsoeker" bestempel het. Bewerings dat Coccejus die alomteenwoordigheid van loën het ook van tyd tot tyd opgevlam.²⁹ Voorts het Coccejus se gebrek aan ondersteuning van "puriteinsche preciesheit", tot 'n onoorbrugbare kloof met Voetius en sy volgelingen gelei; sy relativering van die saligheid vir sover gelowiges onder die Ou Verbond tot by die opstanding slegs in 'n beperkte staat van saligheid verkeer het wye kritiek ontlok en sy verruiling van die gereformeerde-teologiese standpunt (van alles uit, deur en tot God)

28 Vgl. J.C. Rullmann, *Kerk en maatskappy in verleden en heden. Beknopt Christelijk encyclopaedisch handboek*. Dl. 1. Amsterdam: N.V. Uitgevers-Maatschappij Enum, 1934, p. 64.

29 H. Kaajan, "Johannes Coccejus", in: Grosheide, F.W., Landwehr, J.H., Lindeboom, C. en Rullmann, J.C. *Christelijke encyclopaedie*. Dl. 1. Kampen: JH. Kok, 1925, pp. 470-471.

vir 'n antroposentriese invalshoek (die Christen in die middelpunt) van die totale geloofsleer is bygevolg as 'n redusering van die totale geloofsleer tot openbaringsgeskiedenis gekritiseer.³⁰

Tot die middel van die agttiende eeu sou die protestantse teologiese gemeenskap in Nederland oor bogenoemde aspekte verdeel wees. Enersyds Voetius en sy navolgers: onder andere Petrus de Witte (1622-1669); Willem Teelinck (1579-1629); Jacobus Borstius (1612-1680); Jacobus Koelman (1632-1695); Jacques Fruytier (1659-1731); Bernardus Smytegelt (1665-1739); Wilhelmus à Brakel (1635-1711); Abraham Hellenbroek (1658-1731); Aegidius Francken (1676-1743); Theodorus van der Groe (1705-1784). Andersyds Johannes Coccejus en sy volgelinge: insluitend Balthasar Bekker ((1634-1698); Bernardus Hakvoort; Henricus Groenewegen (ca. 1640-1692); Johannes d' Outrein (1662-1722); F.A. Lampe (1683-1729); Konrad Mel (1666-1733) en Hero Sibersma (1644-1728).

Wat kinderopvoeding en kategetiese onderrig betref, was verteenwoordigers uit beide teologiese benaderings verantwoordelik vir kommentare op die Heidelbergse Kategismus met gepaardgaande verskille oor die onderskeid tussen wet en evangelie en die meegaande interpretasies van die verbond. Volgens die Voetiaanse benadering vervul die wet byvoorbeeld 'n voorbereidende rol ten aansien van die evangelie; by die Coccejane bepaal die afstamming binne die verbond die verhouding tussen die wet en die evangelie.

In die lig van die verskille tussen Coccejane en Voetiane binne die kaders van die Nadere Reformasie, die klem op kategetiese onderrig in die Nederlandse stamland in die sewentiende en agttiende eeu en die wisselwerking tussen Nadere Reformasie-standpunte, puriteinse opvattinge en piëtistiese teologie in dié tydperk, word die onderrig-aantekeninge van die onderwyser-voorleser-voorsinger in die Stellenbosse gemeente met die oog op die navorsingsprobleme hierbo geanaliseer, die inslag daarvan ondersoek en die betekenis daarvan histories en teologies gekontekstualiseer.

Kategetiese onderrig tydens die Nadere Reformasie het in twee fases verloop. Tydens die eerste fase het die kategetiese onderrig grootliks volgens die Reformatoriese praktyk geskied. Die tweede fase is gekenmerk deur allerlei variasies volgens die veranderinge in teologiese opvattinge. Volgens W. Verboom kan twee reekse doelwitte in die kategetiese onderrig van die Nadere Reformasie onderskei word:

30 Kaajan, "Johannes Coccejus", p. 471.

Die eerste reeks is gebaseer op die kennis van die leerstukke van die geloof en godvrugtigheid (voorlopige doelwit). Die tweede reeks behels die ervaring (of belewenis) van die geloof en die beoefening van vroomheid en 'n godvrugtige lewe. Die verwesenliking van die doelwitte kan slegs aan die hand van die beskouing van kennis in die tydperk van die Nadere Reformasie beantwoord word. Tydens die eerste fase word kennis hoofsaaklik as geloofskennis beskou. Mettertyd val die klem op intellektuele kennis met die gepaardgaande onderskeid tussen intellektuele kennis en kennis van die geloof. Die intellektuele kennis korrespondeer met die eerste reeks doelwitte; die kennis van geloof met die tweede. Parallel tot dié ontwikkelinge vind 'n skeiding tussen uiterlike heiligheid (in ooreenstemming met die eerste reeks) en innerlike hernuwing (volgens die tweede reeks) plaas. In die tweede fase wat Verboom onderskei, neem die standpunt toe dat die kerk uit twee groepe mense bestaan: die uitverkorenes wat bekeer is en die verlore nes wat onbekeer is. Die onbekeerdes kan die eerste reeks doelwitte deur middel van intellektuele kennis bereik; hoewel die tweede reeks doelwitte slegs deur bekeerdes op grond van geloofskennis (beleefde geloof) wat deur die Heilige Gees in die hart gegee word, verwesenlik kan word.³¹ Die kennis van die geloof kry in die tweede fase al hoe meer beslag in die sogenaamde *exercitia pietatis*. Die onderrigmetodiek van vrae en antwoorde – aanvanklik van 'n teologiese aard – lei mettertyd tot 'n de-teologisering van die onderrigmetodiek en kategetiese kennis en die verlies aan pneumatologiese sinkronisasie – die resultaat van die verskuiwing vanaf die Reformatoriese geloofsklem (soos onderrig deur die Heidelbergse Kategismus en die *Kort Begrip*) na 'n meer doktrinêre onderrigmetodiek. In hierdie artikel word Verboom se tipering van die kategetiese onderrig in die Nadere Reformasie as uitgangspunt geneem by die ondersoek van die kategetiese onderrigmetodiek soos weerspieël in Abraham Faure se kategetiese aantekeninge van 1733.

31 Verboom, *De catechese*, pp. 344-345.

3. Die historiese en teologiese kontekstualisering van Abraham Faure se katkisasie-aantekeninge (1733)

3.1 Die historiese kontekstualisering van Faure se katkisasie-aantekeninge

Abraham Faure (1717-1811) het gestam uit 'n vooraanstaande Hugenote-familie wat ná die herroepring van die Edik van Nantes in 1685 uit Orange, Frankryk, na Holland gevlug het.³² Abraham se vader Antonie het in Nederland opgegroeï en was dus Nederlands magtig toe hy in 1714 as soldaat van die Kompanjie na die Kaap gekom het. Antonie Faure is in 1719 as onderwyser-voorleser-voorsinger in die gemeente van Stellenbosch aangestel. Hy is beskryf as 'n persoon van "uitnemende bekwaamheid in die kerkdiens".³³ Dié amp was dermate vir die gemeente belangrik dat 'n woonhuis deur die kerkraad ter beskikking van Faure en sy gesin gestel is.³⁴ Die amp van skoolmeester te Stellenbosch was voorts vir die Stellenbosse gemeente belangrik omdat die Kerk aldaar eers in 1700 sy eerste vaste leraar gekry het in die persoon van Hercules van Loon (ca. 1668-1704). Die volgende leraar was E.F. le Boucq (1675-1748) en in 1714 is hy deur Petrus van Aken (1686-1724) opgevolg. Die Skoolordonnansie van Maurits Pasques de Chavonnes van 1714 het aan skoolmeesters die verpligting van godsdiensonderrig opgelê.³⁵ Alvorens 'n persoon in dié hoedanigheid kon optree, moes hy deur die Goewerneur en Raad "in leere en leewe" ondersoek en bekwaam bevind word. Van onderwysers is verwag om die kinders van jongs af te onderrig in die Onse Vader, die tien gebooïe, die geloofsartikels, die aand- en môregebed, gebede voor en na ete, asook die gewone gebede en verder die vrae en antwoorde uit die kategismus. Voorts moes kinders op vasgetelde tye leer sing en op kerkdae moes skoolmeesters soveel moontlik van die kinders na die erediens vergesel en hulle dan die volgende dag na die preek ondervra. Vir onderrig-doeleindes mog slegs boeke wat in die moederland "nut en bequaam" gevind is in die skool gebruik word en was die skoolmeester verplig om die lesse van die leerlinge self te hoor. Van onderwysers is ingevolge die Skoolordonnansie verwag om volgens 'n vasgestelde formulier hulle geloof in alle artikels en stukke van die leer

32 C.C. de Villiers & C. Pama, *Geslagsregisters van die ou Kaapse families*. Kaapstad / Rotterdam, 1981, p. 214.

33 A.M. Hugo & J. van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch, 1686-1963*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers, 1963, p. 83.

34 Hugo & Van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch*, pp. 48, 83, 213.

35 P.S. du Toit "Onderwys in Kaapland", in: J. Chr. Coetzee (Red.), *Onderwys in Suid-Afrika*. Pretoria: J.L. van Schaik, 1975, p. 11.

in die belydenis en kategismus van die Gereformeerde Kerk inbegrepe te bely, asook om die verklarings oor al die artikels van hierdie leer deur die Nasionale Sinode van Dordrecht gedoen, te onderteken.³⁶

In 1736 het Abraham sy vader in dié amp opgevolg. Hugo en Van der Bijl skryf dat in 'n tyd toe ander gemeentes aan die Kaap “eindeloos gesukkel het met onbekwame onderwyser-voorleser-voorsingers (die drie verpligtinge het altyd saamgegaan), was Stellenbosch besonder gelukkig in hierdie opsig”³⁷ Antonie en sy seun het vir meer as veertig jaar – van 1719 tot 1761 – die gemeente “op voortreflike wyse in hierdie belangrike amp gedien”³⁸ Abraham sou dié tradisie selfs ná 1761 kon voorsit indien dit nie vir sy aanstelling as sekretaris van die landdroskantoor in 1761 was nie.³⁹ Faure se kategetiese aantekeninge was volgens alle aanduidings handgeskrewe notas wat hy met die oog op kategetiese onderrig in sy finale jaar met die oog op sy belydenisaflegging neergepen het. Die aantekeninge bevat dienooreenkomstig vrae en antwoorde wat katekisasie met die oog op aflegging van geloofsbelofte moes baasraak. Voorts is dié aantekeninge waarskynlik gebruik om sy vader met die onderrig van die jonger kinders by te staan.

3.2 Die teologiese kontekstualisering van Faure se katekisasie-aantekeninge

3.2.1 Coccejaanse en Voetiaanse bronne aan die Kaap, 1700-1800

Werke van sowel Voetiaanse as Coccejaanse oorsprong is in die Kaapse gemeenskap gelees. Van Voetiaanse inslag was Wilhelmus à Brakel (1635-1700), Abraham Hellenbroek (1658-1731), Bernardus Smytegelt (1663-1739) en Willem Sluiter (1627-1673) se werke in talle Kaapse huishoudings beskikbaar. Aan Coccejaanse bronne het dit eweneens nie ontbreek nie. In 1703 is vyf eksemplare van Johannes D' Outrein se kategismus-kommentaar deur die Kerkraad van Drakenstein bestel.⁴⁰ Gerstner kom tot die slotsom dat hoewel die Voetiaanse rigting die grootste impak aan die Kaap had, “the Cocceian ideas made inroads as well, most likely through the Catechism

36 Du Toit, “Onderwys in Kaapland”, p. 11.

37 Hugo & Van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch*, p. 105.

38 Hugo & Van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch*, p. 105.

39 Hugo & Van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch*, p. 105.

40 Spoelstra, *Bouwstoffen*. Dl. 2, p. 440.

commentary of Johanens D'Outrein"⁴¹(p. 106). Hero Sibersma se kommentaar op die Heidelbergse Kategismus val ook in dié kategorie van Coccejaanse bronne.

3.2.2 *Hero Sibersma en sy kommentaar op die Heidelbergse Kategismus*

3.2.2.1 **Hero Sibersma binne die konteks van die Nadere Reformasie**

Hero Sibersma, 'n Coccejaan van inslag, is gebore te Harlingen op 20 Mei 1644.⁴² In 1660 neem sy studies 'n aanvang te Franeker, waarna hy te Utrecht (onder Voetius) en te Leiden (onder Heidanus en Coccejus) studeer⁴³ en waar hy 'n werk in Latyn met die titel *Een Verklaring van Gods Deugde* uitgee. In 1683 word hy as leraar te Harlingen bevestig. Op 7 Desember 1721 lewer hy aldaar sy vyftigjarige bedieningspreek oor Psalm 71:15-18. Vanweë liggaamlike swakheid emeriteer hy in April 1727. Hy sterf op 4 April 1728. F. Halma lewer oor hom 'n lykpredikasie uit 2 Tim 4:7 en 8.

Sibersma se publikasies was veral daarop gerig om die Jode tot kennis van die Messias te bring. Sy klem op die bekering van die Jode tot die Christendom in sy *Gouden reukaltaar* (1715) het by geleentheid die volgende waardering in de *Boekzaal der geleerde wereld* ontlok:

Geen schrijver was ér ooit, die het bevel meer opvolgde, dat allen Leeraeren wordt opgeleit, namentlyk, *die spreekt precke de woorden van Godt*, dan de heer Sibersma, wien daarin de voorrang wel magh gegunt worden; immers zoo men de woorden in dien zin opvat, dat een Godtgeleerde Schriffuurlijke spreekwyzen moet gebruiken.⁴⁴

Van sy bekendste werke sluit in: *Over de Heidelbergsche Catechismus* (1695); *Johannes Evangelius* (1717); *Leere der Waarheid* (1686); *Roem der Christenen* (1687); *Onderzoek wie een Christen* (1699); *het Woord des Levens* (1703).⁴⁵ As Coccejaan publiseer hy onder die skuilnaam Hoseas Stigtenius die werk *Alle de gedigten zoo voor, als tegen Satans verantwoording* (Amsterdam, 1716), 'n verdediging

41 Gerstner, *The thousand generation covenant*, p. 106.

42 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 17 (tweede stuk). Haarlem: J.J. van Brederode, 1874, p. 641.

43 H. Croese, *Kerkelyk register der predikanten ...* Derde druk. Amsterdam: Jan Ten Houten, 1751, p. 117.

44 *Boekzaal der geleerde wereld*, p. 199.

45 Croese, *Kerkelyke register*, p. 117.

van die teologie van Johannes Coccejus.⁴⁶ Hoewel Sibersma sy hand aan digwerk gewaag het, was dit minder geslaagd en word hy deur A.J. van der Aa bestempel as “een gebrekkig rijmelaar”.⁴⁷ Dié digwerk het onder andere verskyn in *Het stamboek op die papiere snykunst van Mejuffrouw Joanne Koerten, huisvrouw van de heere Adriaan Blok: bestaande in Latynsche en Nederlandsche gedichten der voornaamste dichters*. (Amsterdam, 1735) onder die titel “Op de kunstige schaar van juffrou Joanne Koerten, Blok”⁴⁸

3.2.2.2 Die struktuur en inhoud van Faure se notas oor Sibersma

Faure se katkisasie-aantekening uit Sibersma se kommentaar op die Heidelbergse Kategismus is in veertien afdelings verdeel waarvan elke gedeelte oor ’n bepaalde faset van die Christelike leer handel. Deel 1: “Van de Heere onse God”; deel 2: “Van de skeppinge des menschen na God beeld”; deel 3: “Van de zonde en ’t verliesh van godts beeldt”; deel 4: “Van de verdorventheit des menschen door de zonde”; deel 5: “Van de verlossinge des menschen door de Middelaar”; deel 6: “Van de geboorte Christi en zijn gehoorzaamheid tot ér doot toe”; deel 7: “Van Christi opstandinge en Heemelvaart en sitten ter regterhand Gods”; deel 8: “Van het gelove in Jesum Christum”; deel 9: “Van de geregtighz. uyt den gelove”; deel 10: “Van de vrugten der geregtigh. Christi of goede werken”; deel 11: “Van de zegelen der geregtigh. des geloofs off sacramenten”; deel 12: “Van d’ volherdinge der geloovige tot ér doot toe”; deel 13: “Van de doot en opstandinge uijt de dooden” deel 14; “Van het eeuwige leven”. Elke afdeling bevat vrae wat op spesifieke bewysplase in die Skrif betrekking het, byvoorbeeld vraag 1 van afdeling 1 handel oor Johannes 4:24: “God is Gees; en die wat hom aanbid, moet in gees en waarheid aanbid.” Sibersma se kommentaar op “de verborgentheid der H. Drie-eenigheid, God de vader, de Soon, en H. Geest, als heijlsame voorwerp onses Geloofs” by Sondag 8, vrae 24 en 25 berus op dié teks.

46 A. de Kempnaer, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche Schrijvers*. Amsterdam: B.M. Israël, 1928, p. 433; Doorninck, *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*. Dl. 1. Schuilnamen en naamletters. Amsterdam: B.M. Israël, 1970, p. 574.

47 A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters*. Dl. III. Amsterdam: W. de Grebber, 1846, p. 146.

48 *Het stamboek op die papiere snykunst van Mejuffrouw Joanne Koerten, huisvrouw van de heere Adriaan Blok: bestaande in Latynsche en Nederlandsche gedichten der voornaamste dichters*. Amsterdam, 1735, p. 223.

3.2.2.3 Sibersma se verbondsvisie

Roelof Bisschop skryf in sy *Sions Vorst en Volk* dat Sibersma 'n betekenisvolle bydrae tot die Nadere Reformasie-opvatting van die tweede Israel-idee as teokratiese konsep in die Gereformeerde kerk van die Republiek tussen 1650 en 1750 gelewer het.⁴⁹ Sibersma se hele teologiese sisteem verrai die invloed van Coccejus – 'n feit wat deur Sibersma self bevestig word deur sy beskrywing van Coccejus as “die Neerstige Arbeider in den Heere, en regte Schriftgeleerde in het Koningryke der Hemelen”⁵⁰ Dit is opvallend dat Sibersma die verbond as grondmetafoor in alle fasette van sy verklaring van die Heidelbergse Kategismus gebruik – soortgelyk as by Coccejus. Op grond van sy onderskeid tussen die verbond van werke en die verbond van genade, tref Sibersma 'n onderskeid tussen die “Ou” en die “Nuwe” Israel: eersgenoemde is die Joodse volk; die tweede is die Kerk van die Nuwe Testament waartoe almal sonder onderskeid behoort wat in Jesus as die Messias glo.⁵¹ In Sibersma se *Fontein des Heils, Aangewesen in den Heijdelbergesen Catechismus* (1696), behandel hy die onderskeie fasette van die Kategismus met klem op die verbond van genade: onder die verbond van genade ontvang ons die ewige lewe in die Seun as Middelaar⁵²; die sondeval was 'n verwerping van God se verbond van vriendskap⁵³; Christus as Middelaar is ook die Engel van die verbond⁵⁴; Christus se sterwe aan die Kruis geskied op grond van die vredesverbond tussen God die Vader en God die Seun⁵⁵; reeds in die Ou Testament verskyn Christus as Engel van die verbond aan Moses⁵⁶; Christus is die ark van die verbond en die tempel van God⁵⁷; volgens die Testament van genade het Christus deur sy offerdood volkome vir ons sondes betaal en op grond daarvan wil God trapsgewys die verbond van genade uitvoer⁵⁸; sondaars se

49 R. Bisschop, *Sions vorst en volk*. Veenendal: Kool Boeken Distributie, 1993, p. 145.

50 Bisschop, *Sions vorst en volk*, p. 145.

51 Bisschop, *Sions vorst en volk*, p. 154.

52 H. Sibersma, *Fontein des heils, aangewesen in den Heijdelbergesen Catechismus, nader geopend uit de Schriften; om een suivere troost te scheppen in leven en sterven*. Leeuwarden: Hero Nauta, 1696, p. 46.

53 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 52.

54 Sibersma, *Fontein des heils*, pp. 81, 207, 223, 229, 238, 301, 368, 387, 520, 522, 530.

55 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 132.

56 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 161.

57 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 202.

58 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 270.

sondes is uit hoofde van die verbond van genade vergewe⁵⁹; kinders van gelowige ouers moet gedoop word omdat hulle ook behoort tot die verbond van God⁶⁰; Nagmaal moet gebruik word volgens die eise van die verbond van genade⁶¹; die mens kan slegs met God 'n verbond sluit op grond van die offerande van Christus⁶²; die verbond van genade is gegrond in God se eerste belofte in die paradys⁶³; afgodery is om 'n verbond met die vyand van God te sluit⁶⁴ ensovoorts.

'n Skerp onderskeid word getref tussen die uiterlike verbond (ingevolge die Ou Testamentiese bedeling) en die innerlike verbond van saligheid (ingevolge die Nuwe Testamentiese bedeling). Die geloof in die Engel van die verbond van genade is nie in die eerste plek 'n aangeleentheid wat rasioneel deurgrond kan word nie, maar wat bevindelik beleef moet word. Soos by ander Coccejane – byvoorbeeld Johannes D' Outrein – verskuif die klem vanaf die verstand na die geloofservaring. By die wedergeborene is die verstand slegs hulpmiddel om tot die wesenlike saligmakende kennis te kom. Die belewenis van die verbond van genade is die sleutel om tot die praktiese deurlewing van die heil te kom.⁶⁵ Die implikasies daarvan is diepgrypend: Deur die wedergeboorte word die siel getransformeer; die mens ontvang 'n nuwe kenvermoë sodat daar 'n onderskeid tussen nie-wedergeborenes en wedergeborenes bestaan. Met die oog op die kategetiese onderrig beteken dit dat nie-wedergeborenes slegs gedeeltelike saligheidskennis besit, terwyl wedergeborenes oor 'n verhewe kenvermoë beskik.⁶⁶ Dié visie op die wedergeboorte plaas 'n eensydige klem op die innerlike en affektiewe van die mens sodat verstandkennis sonder die bevindelike kennis waardeloos is. Geloofskennis word van verstandelike kennis losgewring en die ontwaring van die ware innerlike kennis deur die Heilige Gees plaas die fokus nie op die verligte verstand nie, maar op die aanwesigheid van die bevindelike ervaring as ligbron van die geloof.⁶⁷

59 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 344.

60 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 401.

61 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 406.

62 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 480.

63 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 516.

64 Sibersma, *Fontein des heils*, p. 529.

65 Verboom, *De catechese ...*, p. 264.

66 Verboom, *De catechese ...*, p. 263.

67 Verboom, *De catechese ...*, p. 264.

3.2.3 Abraham Faure en Jakobus Borstius se kategetiese vraeboekie

3.2.3.1 Jakobus Borstius binne die konteks van die Nadere Reformasie

Jakob Borstius is gebore op 15 Julie 1612 te Purmerland.⁶⁸ Hy studeer te Haarlem en Leiden.⁶⁹ By laasgenoemde toon hy veral belangstelling in Wysbegeerte en Godgeleerdheid. Hy is op 2 Mei 1838 te Warnerveer in die skool as predikant bevestig. Die namiddag lewer hy sy intreepreek te Zaandijk in die huis van Hendrik Jnsz. Egges omdat daar nog geen kerkgebou was nie.⁷⁰ Hy tree op as predikant te Warnerveer en Zaandijk. Te Dordrecht ervaar hy sterk teenstand vanweë sy preek *Over het langh hayr*. G.D.J. Schotel beskryf die dramatiese effek van die begeesterde jong predikant se prediking soos volg:

Ontzettend waren de uitwerkselen dezer leerrede. Veler harten had zij getroffen. De schaer gin in de lokken en de lokken op straet. Anderen deed het wee, om het veraghte hair aftesnijden. Men had zijne predikatie afgeschreven, en, zoo gebrekelijk zij was, laten drukken. Uit dit beginsel sproot een hevige onrust, die Kerkraden, Collegien en Akademien in bewegingh bragt. Holland begon te schudden, en 't ging hoe 't ging, bij de jongste predikant van Dordrecht was de schuld, en hij de man, die dit viertje gestookt had.⁷¹

In tipiese Voetiaanse styl spreek hy die burgerlike owerhede aan wat nie hul take volgens Gods Woord behartig nie. Hy laat hom byvoorbeeld uit oor 'n publieke amptenaar wat onverskillig teenoor Gods Woord staan:

Ick kan niet dan met afgrijsingh denken / hoe dat seker Borgermeester eenighen tijdt geleden / dorft seggen; dat hy aen Moses ende Ulenspiegels boecken even veel geloof gaf: 't is voorwaer schrickelijck en geen wonder dat wy van Godt ghestrafft werden ...⁷²

68 H. Visscher & L.A. van Langeraad, *Biographisch woordenboek protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Dl. 1. Utrecht: Kemink & Zoon, 1907, p. 515.

69 A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 2 (derde en vierde stuk). Haarlem: J.J. van Brederode, 1855, p. 968.

70 A.J. Berkhout, *Het twee honderdjarige bestaan van ons Christelijk bedehuis ...* Zaandijk: J. Heynis, 1842, pp. 15, 35-36, 38.

71 G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht*. Dl. 1. Utrecht: N. van der Monde, 1841, pp. 427-428. Kyk ook G. Kalf, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 5. Groningen: J.B. Wolters, 1910, p. 28. Vir Borstius se klem op vroomheid en lewensheiliging kyk sy *Geestelicke genes-konst ...* Dordrecht: Jacob Braat, 1651.

72 J. Borstius, *Verschede consideratien over den tegenwoordigen toestant van ons lieve vaderlant ...* Gedrukt voor de Liefhebbers van zijn Hoogheydt, 1762, p. 11. Kyk ook J. Borstius, *Van het danssen, kussen en omhelsen van J. Labbadie*. Rotterdam, 1671 en J. van der Abkoude, *Naam register of verzameling van Nederduytsche boeken, die zedert de*

In sy geskryfte gee Borstius onverbloemde blyke van sy gereformeerde inslag volgens die Nasionale Sinode van Dordrecht (1618 en 1619): onder andere *Predicatie over het lang hayr ...* (1645); *Predicatie tegen de Gierigheid* (1647); *Geestelicke Geneeskunst* (1651); *Vijf Predicatie* (1654); *De Sugtende Bruyd over den Bloedtbruidegom ...* (1664). Borstius se waarskuwinge teen die aanloklikhede van die eie ek, die duiwel en die wêreld in meeste van sy werke, beweeg C. van Overstege om in 'n huldedig, vervat in Borstius se *Geestelicke Genees-Konst: Inhoudende Raedt tegen de Doodt ende Middelen tot een eeuwigdurende Gesontheydt* (Dordrecht: Jacob Braat, 1651), van die outeur te skryf:

Hy die, in Hollandes vryen thuyn,
Sijn stem verheft, als een bazuyn.⁷³

Hy sterf op 1 Julie 1680. Joachim Oudaen het in sy lykdig aan Borstius *Lijkgedachtenis van den eerwaardigen, gode-yverigen. D. Jacobus Borstius ...* (Rotterdam: Joannes Borstius, 1680, p. A2v) van die oorledene getuig:

Daar Hy verstrekte, een wachter op den tooren,
Elk gade sloegh; en yverde, in sijn tijd.⁷⁴

Borstius was 'n vlytige student van die klassieke letterkunde. Sy neiging tot hoogdrawendheid ontlok by Van der Aa die opmerking dat “zijne Leeredenen teekenden een valsch vernuft. Verstandigen konden die soms niet aanhooren zonder meesmuilen.”⁷⁵ Sy taalvaardigheid in Engels stel hom in staat om geskryfte van onder andere Samuel Rutherford en James Durham in Nederlands te vertaal. Volgens Van der Aa is die enkele gedigte wat uit sy pen verskyn het “middelmatig en verdienen geen onderscheiding”.⁷⁶ Hy voeg by dat Borstius se beste werke, sy *Geestelijcke Geneeskunst* en sy *Onderwijs-boekje*

jaaren 1640-1741 zyn uytgekomen ... Leiden: Johannes van Abkoude, 1743, p. 45.

- 73 J. Borstius, *Geestelicke geneest-konst ...* Dordrecht: Jacob Braat, 1651. Kyk ook C.B. Huet, *Het land van Rembrand. Studiën over de Noordnederlandcshe beschaving in de zeventiende eeuw*. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink, 1882-1884 en W. van Soest se lofdig op Borstius se *Vijf predicatiën* (A.J. van der Aa, *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters*. Dl. 3. Amsterdam: W. de Grebber, 1846, p. 173).
- 74 J. Oudaen, *Lijkgedachtenis ...* Rotterdam: Joannes Borstius, 1680, p. A2v. Kyk ook J.G. Fredericks en F.J. van Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: L.J. Veen, 1881-1891, p. 580.
- 75 A.J. Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlande*. Dl. 2 (derde en vierde stuk). Haarlem: J.J. van Brederode, 1855, p. 969.
- 76 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*. Dl. 2 (derde en vierde stuk), p. 969.

in de Christelijke Godsdienst is. Laasgenoemde word beskryf as “een der nuttigsten” en “beste van dat tijdperk”.⁷⁷ Dié werk is deur Valentijn in Maleis vertaal en met ’n werk van D’ Outrein uitgegee.⁷⁸ Borstius se kategetiese werk vir kleiner kinders is onder VOC-bewind selfs in Batavië gebruik.⁷⁹

In Borstius se vroeë vroeboekie *Kleine Vraagjes; Met Afdeelingen en Schriftuur plaatsen verrykt tot nut der Jeugd* (Amsterdam: Adam Meyer, ca. 1660), word Bybeltekste by die antwoord op elke vraag verskaf. Op die vraag: “Wie heeft u geschapen?”, word by die antwoord Genesis 1:1 aangehaal.⁸⁰ Voorts het die vroeboekie ingesluit ’n lys van Bybelboeke en gebede voor die aanvang van die kategetiese, ’n danksegging by voltooiing van die les, ’n oggendgebed, ’n gebed voor ete, ’n danksegging na die ete en ’n aandgebed. Borstius se *Eenige korte vragen voor de kleyne kinderen* (1756) (Nymegen: Isaac van Campen)⁸¹, is later gepubliseer as: *Vragen voor Kleine Kinderen*, waarvan heruitgawes bykans onveranderd tot in die negentiende eeu verskyn het. In 1867 verskyn Borstius se *Eenige korte vragen voor kleine kinderen* in hersiene en verbeterde druk by H. de Cock, Kampen.⁸² Die uitgawe van 1833 behou byvoorbeeld die twee hoofafdelings van die oorspronklike: Die eerste deel: “Korte vragen voor kleine kinderen” en afdeling twee: “Historische vragen uit de H. Schriftuur”.⁸³ Die vrae en antwoorde van die eerste deel bevat geen Skrifverwysings nie. Die onderrigmetodiek het behels dat kinders self die Skrifplaatse ter ondersteuning van die antwoorde moes soek. Vraag 1 lui byvoorbeeld: “Wie heeft u geschapen?” Die

77 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*. Dl. 2 (derde en vierde stuk), p. 969.

78 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*. Dl. 2 (derde en vierde stuk), p. 969.

79 K. Groeneboer, *Weg tot het Westen*. Leiden: KITLV Uitgeverij, 1993, pp. 41, 78.

80 J. Borstius, *Kleine vraagjes; met afdeelingen en Schriftuur plaatsen verrykt tot nut der jeugd*. Amsterdam: Adam Meyer, ca. 1660, p. 3.

81 J. Borstius, *Eenige korte vragen voor de kleyne kinderen*. Nymegen: Isaac van Campen, 1756.

82 L.A. van Langeraad, J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Dl. 2. Utrecht: Kemink & Zoon, 1908-1918, p. 157. Sy vroeboekie is ook deur andere uitgegee, bv. deur Cornelis van Oosterwijk as *Kinder-catechismus, ofte korte onderwijzing in de Christelyke leer voor de jonge jeugd, door Jacobus Borstius, met eenige verandering en uitbreiding*. Rotterdam (1761) (A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 14. Haarlem: J.J. van Brederode, 1867, p. 166).

83 J. Borstius, *Vragen voor kleine kinderen ...* Amsterdam: G. Bouwmeester, 1833.

antwoord: “God”.⁸⁴ Katkisante – soos Abraham Faure – het dan die betrokke Skrifverwysing moes aandui. In sy katkisasie-aantekeninge lui dit: “Gen. 1 v 26: In den beginne schiep God den heemel en de aarde; ende God zijde Laat ons menschen maken na onse beeld en etc.” Die tweede deel van Borstius se *Vragen voor Kleine Kinderen* (1833) bevat kort vrae oor die Bybelgeskiedenis. Vraag 1 handel byvoorbeeld oor die eerste mens: “Wie was de eerste mensch?” Die antwoord daarop: “Adam”.⁸⁵ Die behoefte aan onderrig oor die Bybelgeskiedenis is mettertyd aangespreek deur meer aanskoulike voorstellings met prentafbeeldings wat die vrae en antwoorde oor die Bybelgeskiedenis vergesel het. Die *Bybelsche Print-Verbeeldingen volgens het geleiden van den Eerw. J. Borstius zo als dezelve, in zyn vraageboekje, de Historische Vraagen, uit de H. Schrift, aan de kinderen voorstelt* (Amsterdam: Kornelis de Wit, ca. 1790), het ook die Tien Gebooue, Twaalf Artikels van die Christelike Geloof en die Onse Vader bevat.⁸⁶ Die uitgawe van *eenige Korte Vragen voor de jonge Kinderen* (1805), is ook bemerk as dienende “tot een Leerboekje voor onkundige Bejaarden”.⁸⁷

3.2.3.2 Abraham Faure se katkisasie-aantekeninge volgens Jacobus Borstius se vraeboekie

Soos Hellenbroek in sy *Het Voorbeeld* (1706), had Borstius se sintetiese model op die oog om die katkisant op die sinteties-bepaalde leerroete die heilsordelik-bepaalde leerroete as onderdeel van die leerstof op kognitiewe wyse te leer ken, “zonder die weg in de *catechese* zelf te gaan”⁸⁸ Die kognitiewe aspek neem by Borstius ’n oorheersende plek in. By aanbieding van die kategetiese stof speel die kognitiewe element ’n oorheersende rol. Die kategetiese onderrig van die Nadere Reformasie neem daarmee ’n belangrike stap in die rigting van ’n ontwikkelingspsigologiese benadering. Dieselfde leerstof kan van één en dieselfde boekie vir verskillende ouderdomsgroepe gebruik maak. In die voorwoord van Borstius se *Kort Begrip* word die leser daarop attent gemaak om – ter wille van effektiewe onderrig – die leerstof vir kinders te beperk.⁸⁹ Ten einde die

84 Borstius, *Vragen voor kleine kinderen* ..., p. 3.

85 Borstius, *Vragen voor kleine kinderen* ..., p. 7.

86 J. Borstius, *Bybelsche print-verbeeldingen* ... Amsterdam: Cornelis de Wit, ca. 1790.

87 *Boekzaal der geleerde wereld; honderd en tachtigste deel voor Januarie 1805*. Amsterdam: D’Erven D. Onder de Linden en Zoon, 1805.

88 Verboom, *De catechese*, p. 281.

89 Verboom, *De catechese*, p. 297.

gebrek aan Bybelgeskiedenis in ander katekisasieboeke te oorbrug, staan Borstius ruimte daaraan af.⁹⁰ Die oorheersende inslag is egter om kinders die beleving van die geloof by te bring. Veral by die Voetiaanse katekismusboeke neem selfondersoek 'n belangrike plek in, terwyl veel aandag ook aan die gebedslewe bestee word en die behoefte dat die geloofslewe in die lewenswandel sigbaar moet word. Selfs die kleinste kinders word in Borstius se *Korte Vragen voor de kleynen kinderen* in die praktiese aspekte van die geloofslewe onderrig: "Vra. Wat zijn quade kinderen? Antw. Die haar ouders en meesters ongehoorzaam zijn; en Godts geboden veragten."⁹¹ Aspekte van die wettiese kante van die Voetiaanse benadering by stiling van die lewe, skemer ook by Borstius deur. Volgens Verboom het dié nadruk op die praktyk 'n belangrike bydrae gelewer ter bestryding van die verval van kerk en staat.⁹² Veelal had dit egter ook wesenlike gevare vir die geloofslewe: Eerstens die geneigdheid om die sekerheid van die heil aan bepaalde uiterlike tekens te koppel; tweedens, die praktyk om uiterlike tekens en buitengewone geloofsverskynsels as bevestiging van die saligmakende geloof te beskou. Veral uit laasgenoemde vloei die gevare van elitisme geloofsmeerderwaardigheid.

4. Kritiese beoordeling van die katekisasiestof van Abraham Faure se katekisasie-aantekeninge

W. Verboom onderskei twee fases in die kategeses van die Nadere Reformasie. Tot ongeveer die middel van die sewentiende eeu val die klem op die beginsels en praxis van die kategeses, min of meer op die voetspoor van die Reformasie. Daarna word 'n teologiese verskuiwing merkbaar uit hoofde waarvan tussen intellektuele kennis en geloofskennis onderskei word. Daar is nou nie meer sprake van 'n twee-eenheid van leer en lewe in die doelstelling van die kategetiese onderrig nie, maar twee doelstellings wat newens mekaar bestaan: 'n verstandelike kennis van die leer en lewe sowel as die beleving van die leer en die beoefening van die praktyk van godsaligheid. Enersyds gaan dit om 'n uitwendige Christelike lewe; andersyds om 'n innerlike hartsvernuwing.⁹³ Uiterlike presiesheid neig om wettiese trekke te ontwikkel – 'n tendens wat ook in die inhoud van die

⁹⁰ Verboom, *De catechese*, p. 311.

⁹¹ Verboom, *De catechese*, p. 321.

⁹² Verboom, *De catechese*, p. 321.

⁹³ Verboom, *De catechese*, p. 322.

leerstof neerslag vind.⁹⁴ Voorts verskraal belydeniskategetiese tot 'n uitwendige leerproses, wat tot 'n veranderde visie op geloofskennis en gebruik van die sakramente lei. Bevindelike geloofservaring word die sleutel tot bepaling van die teenwoordigheid van die saligmakende geloof. Gebrek aan bevindelike geloofservaring op jeugdige leeftyd had dikwels tot gevolg 'n neiging om geloofsvertwyfelings in latere leeftyd op te wek.

Die vraag- en antwoordmetode had veelal 'n onteologiesering van die leerstof tot gevolg. God se beloftes en gebooe word nie meer deur vrae en antwoorde geïnternaliseer nie, maar kinders leer verstandelik welke beloftes en gebooe daar vir die Christen in die algemeen geld. Van 'n voortgaande leerproses is weinig sprake meer, sodat die tendens al hoe meer manifesteer dat die intellektuele vermoë van katekisant deurslaggewend vir die aflegging van belydenis van geloof word. Jacobus Philippus Potgieter beskryf die uitdagings wat katekisant selfs tot in 1849 in die gesig moes staar om die volume leerstof onder die knie te kry ten einde as lidmaat aangeneem en in die huwelik bevestig te word. Die bron ter sprake is Hellenbroek se *Voorbeeld der Goddelyke waarheden*:

(N)ou ja nou koop ik 'n vraage boek en die is de hellem broek. (D)it is een boek zoo dik als de beibel geschiedenis, die moet ik eut mij hoof leer zoo als min mense nu On-se Vader ken. (O)or ses maande wel ik nou in gaan en ik hoor die jong nooinki wel dan ook in gaan. (I)k vat toe ook in, maar glo ver mij daar lê nou leer nag en dag.⁹⁵

Daar moet egter nie uit die oog verloor word dat kategetiese onderrig uit die werke van Sibersma en Borstius op vlakke van Bybelkennis en dogmatiese gehalte geskied het wat aan huidige kategetiese onderrig vreemd is. Die gebruik van Borstius se vraeboekie gaan gepaard met die selfwerksame aktiwiteit van kinders om aan die hand van die Bybel die ondersteunende teksgedeeltes vir die betrokke antwoorde te vind. Uiteraard sou dit veel daartoe bydrae om kinders se kennis van die Woord te verbreed en te verdiep. Abraham Faure se katekisasie-aantekeninge gee blyke van die omvattende kennis van die Bybel waarvoor katekisant reeds op 'n betreklik jong ouderdom moes beskik. Hero Sibersma se kommentaar op die Heidelbergse Kategismus was 'n omvattende werk met uitgebreide kommentaar op elke vraag en antwoord. Die uitvoerige aanhaling van Bybeltekste ter ondersteuning van elke vraag in Faure se aantekeninge, toon dat kennis van die Bybel onderliggend tot die begrip van die beginsels van die gereformeerde dogmatiek selfs tot by ouer katekisant 'n sleutel-didaktiese oogmerk was. Die Voetiaans-

94 Verboom, *De catechese*, p. 322.

95 A.J. van der Walt, *Vastrappers*. Potchefstroom: A.H. Koomans, 1920, p. 67.

Coccejaanse stryd in Nederland had weinig effek op die kategetiese onderrig te Stellenbosch in die eerste helfte van die agttiende-eeu – die inskerping van Bybelkennis by die kerkjeug en onderrig in die verbond het dogmatiese meningsverskille in dié verband van mindere betekenis gemaak. Die feit dat Coccejus (en sy aanhangers) se standpunte deur die heersende regente in Nederland gedeel is, het waarskynlik meegesprek om publikasies uit dié oord onder die Kaapse kerkjeug vir kategetiese onderrig te gebruik.

Bibliografie

ANON. 1735. *Het stamboek op die papiere snykunst van Mejuffrouw Joanne Koerten, huisvrouw van de heere Adriaan Blok: bestaande in Latynsche en Nederlandsche gedichten der voornaamste dichters*. Amsterdam.

Boekzaal der geleerde wereld; honderd en tachtigste deel voor Januarie 1805. Amsterdam: D. 'Erven D. Onder de Linden en Zoon.

ENGELAND, H. 1952. (Red.). "Loci communes rerum theologiarum seu hypotyposes theologicae", in: P. Melanchthon, *Werke*. Dl. 2 (eerste deel). Güttersloh: C. Bertelsmann Verlag.

BAVINCK, H. 1906. *Gereformeerde dogmatiek*. Dl. 1. Kampen: J.H. Kok.

BERKHOUT, A.J. 1842. *Het twee honderdjarige bestaan van ons Christelijk bedehuis*. Zaandijk: J. Heynis.

BISSCHOP, R. 1993. *Sions vorst en volk*. Veenendal: Kool Boeken Distributie.

BORSTIUS, J. 1651. *Geestelicke geneest-konst ...* Dordrecht: Jacob Braat.

BORSTIUS, J. 1756. *Eenige korte vragen voor de kleyne kinderen ...* Nymegen: Isaac van Campen.

BORSTIUS, J. ca. 1660. *Kleine vraagjes; met afdeelingen en Schriftuur plaatsen verrykt tot nut der jeugd ...* Amsterdam: Adam Meyer.

BORSTIUS, J. 1671. *Van het danssen, kussen en omhelsen van J. Labbadie ...* Rotterdam.

BORSTIUS, J. 1762. *Verscheyde consideratien over den tegenwoordigen toestand van ons lieve vaderlant ...* Gedrukt voor de Liefhebbers van zijn Hoogheydt.

BORSTIUS, J. ca. 1790. *Bybelsche print-verbeeldingen ...* Amsterdam: Cornelis de Wit.

BORSTIUS, J. 1833. *Vragen voor kleine kinderen ...* Amsterdam: G. Bouwmeester.

- CALVYN, J. 1980. *Institusie van die Christelike godsdiens (1536)*. Vert. deur H.W. Simpson. Potchefstroom: PU vir CHO.
- CALVYN, J. 1987. *Institusie van die Christelike godsdiens (1559)*. Vert. deur H.W. Simpson. Potchefstroom: PU vir CHO.
- CROESE, H. 1751. *Kerkelyk register der predikanten ...* Derde druk. Amsterdam: Jan Ten Houten.
- DE KEMPENAER, A. 1928. *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche Schrijvers*. Amsterdam: B.M. Israël.
- DE VILLIERS, C.C. & PAMA, C. 1981. *Geslagsregisters van die ou Kaapse families*. Kaapstad: Rotterdam.
- DOORNINCK, J.I. 1970. *Vermomde en naamloze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren*. Dl. 1. Schuilnamen en naamletters. Amsterdam: B.M. Israël.
- DU TOIT, P.S. 1975. Onderwys in Kaapsland, in: J. Chr. Coetzee (Red.), *Onderwys in Suid-Afrika*. Pretoria: J.L. van Schaik.
- FAURE, A. 1733. Bewyzstukke van die vrae en antwoorde van Hero Sibersma, den 21sten Meij Ao. 1733, ongepubliseerde handgeskrewe teks. Afskrif in die versameling van A.W.G. Raath, Brandfort.
- FREDERICKS, J.G. & VAN BRANDEN, F.J. 1881-1891. *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*. Amsterdam: L.J. Veen.
- GERSTNER, J.N. 1991. *The thousand generation covenant*. Leiden / New York: E.J. Brill.
- GROENEBOER, K. 1993. *Weg tot het Westen*. Leiden: KITLV Uitgeverij.
- GROENENDIJK, L.F. 1984. *De nadere reformatie van het huisgezin*. Dordrecht: J.P. van Tol.
- HUET, C.B. 1882-1884. *het land van Rembrand. Studiën over het Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. H.D. Tjeenk Willink???
- HUGO, A.M. & VAN DER BIJL, J. 1963. *Die Kerk van Stellenbosch, 1688-1963*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- KAAJAN, H. 1925. Johannes Coccejus, in: Grosheide, F.W., Landwehr, J.H., Lindeboom, C. en Rullmann, J.C. (Reds.), *Christeljk encyclopaedie*. Dl. I. Kampen: J.H. Kok., pp. 470-471.
- KALFF, G. 1910. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 5. Groningen: J.B. Wolters.

-
- OP 'T HOF, W.J. 1994. Studie der Nadere Reformatie: verleden en toekomst, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 18(1), pp. 1-50.
- OUDAEN, J. 1680. *Lijkgedachtenis ...* Rotterdam: Joannes Borstius.
- RULLMANN, J.C. 1934. *Kerk en maatschappij in verleden en heden. Beknopt Christelijk encyclopaedisch handboek*. Dl. I. Amsterdam: N.V. Uitgevers-Maatschappij Enum.
- SCHOTEL, G.D.J. 1841. *Kerkelijk Dordrecht*. Dl. 1. Utrecht: N. van der Monde.
- SIBERSMA, H. 1696. *Fontein des heils, aangewesen in den Heidelbergse Catechismus, nader geopend uit de Schriften; om een suivere troost te scheppen in leven en sterven ...* Leeuwarden: Hero Nauta.
- SPOELSTRA, C. 1906. *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerden Kerken in Zuid-Afrika*. Die. 1 & 2. Amsterdam: HAUM.
- VAN DER AA, A.J. 1846. *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters*. Dl. 3. Amsterdam: W. de Grebbe.
- VAN DER AA, A.J. 1855. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 2 (derde en vierde stuk). Haarlem: J.J. van Brederode.
- VAN DER AA, A.J. 1867. *Biographisch woordenboek de Nederlanden*. Dl. 14. Haarlem: J.J. van Brederode.
- VAN DER AA, A.J. 1874. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Dl. 17 (tweede stuk). Haarlem: J.J. van Brederode.
- VAN DER ABKOUDE, J. 1743. *Naam register of verzameling van Nederduytsche boeken, die zedert de jaaren 1640-1741 zyn uitgekomen ...* Leiden: Johannes van Abkoude.
- VAN DER WALT. A.J. 1920. *Vastrappers*. Potchefstroom: A.H. Koomans.
- VAN LANGERAAD, L.A., DE BIE, J.P. en LOOSJES, J. 1908-1918. *Biographisch woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Dl. 2. Utrecht: Kemink & Zoon.
- VERBOOM, W. 1986. *De catechese van de Reformatie en Nadere Reformatie*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn.
- VISSCHER, H. & VAN LANGERAAD, L.A. 1907. *Biographisch woordenboek protestantsche Godgeleerden in Nederland*. Dl. 1. Utrecht: Kemink & Zoon.